

DOI: <https://doi.org/10.61825/r1.2024.v501.16>

Ewa Pasterniak-Kobyłecka*

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8245-9012>

e-mail: e.kobylecka@ipp.uz.zgora.pl

**PARTYCYPACJA W LOKALNYCH WYDARZENIACH
KULTURALNYCH STUDENTÓW PIERWSZEGO ROKU
WYDZIAŁU NAUK SPOŁECZNYCH UNIWERSYTETU
ZIELONOGÓRSKIEGO**

PARTICIPATION IN LOCAL CULTURAL EVENTS BY FIRST-YEAR
STUDENTS OF THE FACULTY OF SOCIAL SCIENCES, UNIVERSITY
OF ZIELONA GÓRA

Keywords: culture, cultural institutions, patterns of activity in culture.

Participation in cultural activities plays an important role in the lives of young adults, influencing their interests and the development of their value systems. This study, conducted among 168 first-year students at the Faculty of Social Sciences, University of Zielona Góra, aimed to identify the cultural institutions most frequently visited by students during the winter term of the 2022/2023 academic year and to assess the challenges they faced in accessing these venues. The findings revealed that educational pattern predominated in contemporary cultural activities. Additionally, respondents articulated their artistic needs, predominantly favouring art forms that provided entertainment and filled their leisure time.

***Ewa Pasterniak-Kobyłecka** – doktor habilitowany nauk humanistycznych w dyscyplinie pedagogika; zainteresowania naukowe: dydaktyka ogólna, pedeutologia, aksjologia edukacji, edukacja estetyczna.

PARTYCYPACJA W LOKALNYCH WYDARZENIACH KULTURALNYCH STUDENTÓW PIERWSZEGO ROKU WYDZIAŁU NAUK SPOŁECZNYCH UNIwersYTETU ZIELONOGÓRSKIEGO

Słowa kluczowe: kultura, instytucje kultury, wzory aktywności w kulturze.

Uczestnictwo w kulturze pełni ważne zadanie w życiu młodych dorosłych. Wpływa na rozwój ich zainteresowań i krystalizację systemu wartości. Autorka objęła badaniami diagnostycznymi 168 osób kształcących się na pierwszych latach studiów stacjonarnych na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Zielonogórskiego (wszystkich specjalności). Ustaliła, jakie instytucje kultury w regionie najchętniej odwiedzali studentki i studenci w pierwszym semestrze roku akademickiego 2022/2023 oraz czy dostrzegli trudności w dostępie do tych instytucji. Dominował edukacyjny wzór aktywności we współczesnej kulturze. W kwestionariuszu ankiety młodzi ludzie wskazali również swoje potrzeby artystyczne. Respondenci sięgali głównie po te rodzaje sztuk, które dostarczały im rozrywki, wypełniały czas wolny.

Wprowadzenie

Studenci pierwszego roku studiów stacjonarnych najczęściej mają od 19 do 21 lat. Jest to czas (pełen zmian i ważnych decyzji) nazywany przez badaczy okresem wkraczania we wczesną dorosłość. Jednym z istotnych zadań tego etapu życia jest rozwój zainteresowań i przyswajanie systemu wartości ludzi dorosłych (Klimkowska 2010, s. 16-17).

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku zespół pracowników Instytutu Socjologii Uniwersytetu Zielonogórskiego przeprowadził badania dotyczące wybranych obszarów aktywności studiującej młodzieży (orientacji życiowych, wyobrażeń o przyszłości i pełnionych rolach). We wnioskach ustalono, że jest to niejednorodna grupa osób (pokolenie zabawy i multimedialnych młodych profesjonalistów) manifestująca niezależność od rodziców (w tym ekonomiczną), nastroje dekadencjonalne oraz negatywny obraz siebie (Zielińska 1999, s. 251-260).

Współcześni studenci to reprezentanci pokolenia Z, które bardzo dobrze funkcjonuje w świecie nowoczesnych technologii. W ramach zagospodarowania czasu wolnego młodzi ludzie rozwijają swoje pasje, np. uczestnicząc w rozmaitych wydarzeniach kulturalnych. Taka aktywność „spełnia rolę kreatywną, współtworzy osobowość studenta” (Hajduk 1988, s. 10), jest uznawana za jego osobisty problem i wiąże się z innymi działaniami (dydaktycznymi, naukowymi, społecznymi).

W przeszłości Elżbieta Wnuk-Lipińska zbadała uczestnictwo w kulturze polskich studentów różnych specjalności. W środowisku akademickim największe potrzeby kontaktu ze sztuką manifestowali studenci kierunków artystycznych i humanistycznych (Wnuk-Lipińska 1981, s. 182-183). Natomiast w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku aktywność kulturalną studentów WSP w Zielonej Górze scharakteryzował Edward Hajduk, który stwierdził, że „postać uczestnictwa w kulturze jest bardzo wyraźnie sprzężona z antycypowaną przez studentów rolą zawodową i stanowi kontynuację aktywności kulturalnej inspirowanej przez sytuacje dydaktyczne” (Hajduk 1984, s. 94).

Instytucje kultury w województwie lubuskim

Kultura jest to „ogół stworzonych przez ludzi wartości naukowych, społecznych, artystycznych i technicznych oraz procesy tworzenia tych wartości”¹ (Okoń 2001, s. 198). Jednym z ważnych jej elementów jest sztuka.

Działalność instytucji kultury w województwie lubuskim na początku XXI wieku została opisana m.in. w monografii Józefa Kargula, Sylwii Słowińskiej i Mirosława Gancarza pt.: *Z prądem i pod prąd. Lubuskie instytucje kultury w nowym ładzie społecznym*. W tej publikacji znajdziemy informacje o rozmieszczeniu i funkcjonowaniu regionalnych kin, teatrów, filharmonii, domów kultury, muzeów, salonów wystawowych (np. BWA) oraz bibliotek (Kargul i in. 2004, s. 16-17 i s. 193-198).

W innym kompendium pierwszy z wyżej wymienionych autorów wskazał i scharakteryzował wzory ludzkiej aktywności we współczesnej kulturze. Są to, np.:

1. Edukacyjny. Instytucje kultury zaspakajają potrzeby i zainteresowania lokalnych społeczności, proponując różne sposoby aktywności.
2. Snobistyczno-ludyczny. Kojarzony z kulturą konsumpcyjną, która kieruje się zmienną modą. Zasadą jest silna identyfikacja z grupą (*clubbing*).
3. Apsydalno-eskapistyczny. Podstawowe hasło „Życie w sieci i przez sieć”. Aranżacja dużych wydarzeń w świecie wirtualnym, z wykorzystaniem internetu (koncerty gitarowe na wrocławskim rynku).
4. Bierność kulturalna. Brak aspiracji, kompetencji, umiejętności wartościowego spędzania czasu wolnego (Kargul 2012, s. 332-340).

Badacz zgłosił również postulat „edukacji kulturalnej na każdym szczeblu i etapie kształcenia. Może się ona przyczynić do upowszechnienia edu-

¹Wartości są tym, co jest dla człowieka cenne, ważne, podziwiane, do czego dąży, pragnie osiągnąć, zdobyć, pomnażać, bronić (Pasterniak-Kobyłecka 2020, s. 13).

kacyjnego wzoru uczestnictwa w kulturze” (ibidem, s. 345). Racjonalne wykorzystanie czasu wolnego ma istotny wpływ na samopoczucie i dobrostan człowieka.

Propozycje ofert kulturalnych w regionie

Studentki i studenci, którzy rozpoczynają edukację w murach Uniwersytetu Zielonogórskiego, mają możliwość rozwoju swoich zainteresowań naukowych i artystycznych. Uczelnia, miasto i region oferują wiele form aktywności kulturalnej. Przykładowo UZ proponuje koncerty (np. jazzowe, okolicznościowe, kameralne organizowane przez Instytut Muzyki Uniwersytetu Zielonogórskiego), spektakle muzyczne Koła Naukowego Felice Cantando, wystawy (w Instytucie Sztuk Wizualnych, Galerii Biblioteki Uniwersyteckiej, Galerii Grafiki Biblioteki Sztuki Uniwersytetu Zielonogórskiego, Galerii Rektoratu im. Zenona Polusa, Galerii Pracowni Wolnego Wyboru (PPW)), konferencje, wykłady. Działalność propagującą uczestnictwo w kulturze prowadzą również Biblioteka Wojewódzka (np. spotkania autorskie) oraz inne instytucje (teatry, filharmonie, domy kultury).

Możemy wymienić wiele przykładów wydarzeń artystycznych (od października 2022 do lutego 2023), na które był wstęp wolny. Oto niektóre z nich (o wszystkich były informacje w biuletynie „Newsletter UZ”):

- Wystawa prac Marka Targońskiego – „Obecność” (Galeria Rektorat im. Zenona Polusa, ul. Licealna 9 Zielona Góra) – październik 2022.
- Koncert muzyki baroku, wykonawcy: Cappella Viridimontana pod dyrekcją dr hab. Jerzego Markiewicza (kościół p.w. św. Antoniego, ul. J. Piłsudskiego 49, Nowa Sól) – 16 października 2022.
- Koncerty „Zupełnie Inna Włóczęga”, organizator: Stowarzyszenie Studentów i Absolwentów Uniwersytetu Zielonogórskiego „UZeciak” i Parlament Studencki UZ przy wsparciu Uniwersytetu Zielonogórskiego oraz miasta Zielona Góra, (aula uniwersytecka, ul. Podgórna 50, Zielona Góra, klub WySPa) – 22-23 października 2022, wykonawcy m.in.: Krzysztof Kiljański z zespołem, U Studni, Dagmara Korona, muzycy-absolwenci zielonogórskich szkół wyższych – współtwórcy „Włóczęgi”.
- Wystawa prac prof. Henryka Ożoga z Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie – „Czerń i biel-kolor i z powrotem” (Galeria Grafiki Biblioteki Sztuki Uniwersytetu Zielonogórskiego, budynek Wydziału Artystycznego, ul. Wiśniowa 10, Zielona Góra) – listopad 2022.
- Biennale Zielona Góra 2022 „Odnowa”. Organizatorzy: Uniwersytet Zielonogórski, Instytut Sztuk Wizualnych UZ, Galeria BWA Zielo-

na Góra. Program: m.in. wystawy, warsztaty i działania artystyczne w wielu miejscach Zielonej Góry – listopad 2022.

- Festiwal Green Town of Jazz 2022 (w programie: koncerty, warsztaty, wernisaż wystawy prac malarskich), wykonawcy: Big Band UZ p/k Jerzego Szymaniuka, Mika Urbaniak, Victor Davis, Laura Marti, Natalia Lebedeva, Ilona Damińska – 17-19 listopada 2022.
- Wystawa prac prof. Zdzisława Mackiewicza pt. „PAD” (Galeria Grafiki Biblioteki Sztuki, ul. Wiśniowa 10) – styczeń 2023.
- Wystawa prac Andrzeja Bobrowskiego „Mam skłonności do przesady” (Galeria Rektorat im. Zenona Polusa, ul. Licealna 9) – luty 2023.
- Wystawa prac Jana Bucka – „Żyliśmy jutro” (ENERGIEFABRIK KNAPPENRODE, Werminghoffstraße 20 02977 Hoyerswerda), organizator: Instytut Sztuk Wizualnych UZ – luty 2023.

Sztuka pełni wiele ważnych funkcji w ludzkim życiu, np.: poznawczą, wychowawczą, estetyczną, ludyczną, terapeutyczną. Pobudza wyobraźnię, ubogaca człowieka w nowe doświadczenia, pomaga zrozumieć mu siebie i innych oraz otaczający świat, rozszerza skalę uczuć. Może przyczyniać się do umysłowego, emocjonalnego i społecznego rozwoju jednostki. Obcowanie z jej wytworami oraz własna twórczość artystyczna stymulują aktywność, kreatywność, innowacyjność, wpływają pozytywnie na poczucie jakości indywidualnej egzystencji i relacje międzyludzkie.

Założenia badań własnych

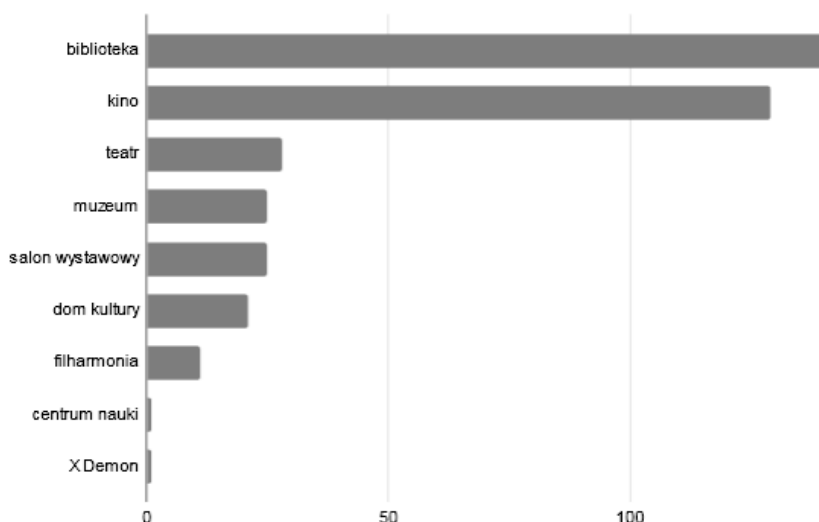
Badania przeprowadzono po pierwszym semestrze roku akademickiego 2022/2023 (w lutym i marcu 2023) wśród młodych osób kształcących się na pierwszych latach studiów stacjonarnych na Wydziale Nauk Społecznych (wszystkich specjalności). Ich głównym celem było ustalenie form aktywności kulturalnej oraz zainteresowań i potrzeb artystycznych studentek i studentów WNS UZ. Sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Jakie instytucje kultury w Zielonej Górze (i województwie) studentki oraz studenci pierwszego roku Wydziału Nauk Społecznych UZ odwiedzili w pierwszym semestrze nauki na uczelni?
2. W jakich formach aktywności kulturalnych brali udział w tym czasie?
3. Jakie instytucje kultury planują odwiedzić niebawem i dlaczego?
4. Czy i jakie dostrzegają trudności w dostępie do instytucji kultury w naszym regionie?
5. Jakie są zainteresowania i potrzeby artystyczne studentek i studentów pierwszego roku Wydziału Nauk Społecznych UZ?

Ogółem w trakcie zajęć arkusze kwestionariusza wypełniło 168 studentek (130) i studentów (38) pierwszego roku, co stanowi prawie 90% ogółu osób studiujących na tym poziomie. Udział w badaniach był dobrowolny. Nie wszyscy młodzi ludzie byli obecni w trakcie diagnozy. Najliczniejsza grupa respondentów studiowała wtedy na kierunku Resocjalizacja z kryminologią – 84 (50%), najmniejsza na Politologii – 6 osób (ponadto na Psychologii – 19, Animacji kultury i twórczej aktywności w sieci – 15, Logopedii i terapii pedagogicznej – 15, Pedagogice specjalnej – 12, Pedagogice opiekuńczo-wychowawczej i profilaktyce – 9, Socjologii – 8). Około połowa osób objętych badaniami deklarowała stałe miejsce zamieszkania na wsi lub w małych miastach.

Wyniki badań

Instytucje kultury w Zielonej Górze (i województwie lubuskim), które studentki i studenci pierwszego roku Wydziału Nauk Społecznych UZ odwiedzili od 15.09.2022 roku to przede wszystkim biblioteka – 141 osób (83,9%) i kino – 129 respondentów (76,8%). Inne placówki cieszyły się mniejszym zainteresowaniem. W teatrze było 28 ankietowanych (16,7%), w muzeum – 25 (14,9%), w salonie wystawowym – 25 (14,9%), domu kultury – 21 (12,5%), filharmonii – 11 (6,5%), w centrum nauki – 1, w klubie X Demon (na koncercie) – 1.

Wykres 1. Instytucje kultury, które odwiedzili studentki i studenci.

Źródło: badania własne.

W bibliotece niektóre osoby przebywały 2-3 razy w tygodniu. Tu przygotowywały się do zajęć w czytelnich i wypożyczały książki. Kontakt z literaturą naukową jest potrzebny w samodzielnym studiowaniu, pisaniu prac kontrolnych i zaliczeniowych. Powodzeniem cieszyło się także kino. Młodzi ludzie czekają na premiery, oglądanie filmu jest pretekstem do spotykania się ze znajomymi. Płeć oraz stałe miejsce zamieszkania nie różnicowały wyborów respondentów.

Dominują wzory edukacyjny oraz ludyczny uczestnictwa w kulturze. Niespełna 7,7% – tj. 13 osób objętych badaniami zadeklarowało, że nie odwiedziło żadnej instytucji kultury (jako przyczynę zazwyczaj podawano: „braku czasu”).

Formy aktywności kulturalnej, w których studenci brali udział (podzielono na kategorie zgodnie z Kargul i in. 2004, s. 20-24):

1. koncerty muzyczne/przeeglądy o charakterze imprez masowych/kabarety – 71 (42,3%);
2. wykłady/spotkania autorskie – 48 (28,6%);
3. konferencje, seminaria na temat sztuki, nauki – 37 (22,0%);
4. koła, kluby dyskusyjne (filmowe. literackie) – 29 (17,3%);
5. warsztaty (inne niż plastyczne, np. teatralne) – 19 (11,3%);
6. aktywność w zespołach, sekcjach, kołach artystycznych z instruktorem, chóry – 17 (10,1%);
7. kursy (np. tańca, fotografii) – 17 (10,1%);
8. pokazy (np. w Muzeum Etnograficznym) – 15 (8,9%);
9. udział w plenerze (np. malarstwa, rysunku) – 6 (3,6%);
10. konkursy artystyczne – 6 (3,6%);
11. zespoły folklorystyczne – 3 (1,8%);
12. żadnych – 32 (19,0%).

Dominowało zainteresowanie popularnymi formami kultury masowej. Najwięcej (aż 7 różnych form aktywności) zadeklarowała studentka resocjalizacji z kryminologią (mieszkająca na wsi).

W kwestionariuszu ankiety znalazło się pytanie: „Jakie instytucje kultury planują Państwo odwiedzić w najbliższym czasie i dlaczego?”. Młodzi ludzie chętnie pójdą do kina – 97 osób (57,7%); teatru – 42 (25,0%); biblioteki – 37 (22,0%); muzeum – 16 (9,5%); filharmonii – 13 (7,7%); domu kultury – 3 (1,8%); salonu wystawowego – 2 (1,2%); centrum nauki – 2 (1,2%); CRS (na koncert) – 2 (1,2%). Grupa osób objętych badaniami (28

– tj. 16,7%) nie planuje w najbliższym czasie wizyty w instytucjach kultury. Wystarczy im korzystanie z zasobów internetu (w tym np. słuchanie e-booków, oglądanie anime).

Studentki i studenci kierują się w swoich wyborach głównie celami związanymi z edukacją i rozrywką („odwiedzam bibliotekę, lubię czytać”; „z biblioteki potrzebuję materiałów na studia”; „kino jest to dla mnie formą relaksu”; „kino jest dobrym sposobem na spędzenie czasu z bliskimi”). Oto kilka przykładowych wypowiedzi:

Pójdę do teatru. Będąc ostatnio (pierwszy raz), bardzo mi się spodobało i chciałabym tam wracać częściej (studentka, wieś, resocjalizacja z kryminologią);

Odwiedzę muzeum w Zielonej Górze, gdyż chcę je pokazać przyjaciółce z innego regionu Polski (studentka, małe miasto, animacja kultury i twórczej aktywności w sieci);

Kino, ponieważ wykupiłam karnet; biblioteka, bo potrzebuję książki na studia (studentka, średnie miasto, resocjalizacja z kryminologią);

Planuję odwiedzić teatr w Zielonej Górze, ponieważ nie miałem jeszcze okazji w nim być, a aktualna oferta wydaje się być bardzo ciekawa (student, małe miasto, resocjalizacja z kryminologią);

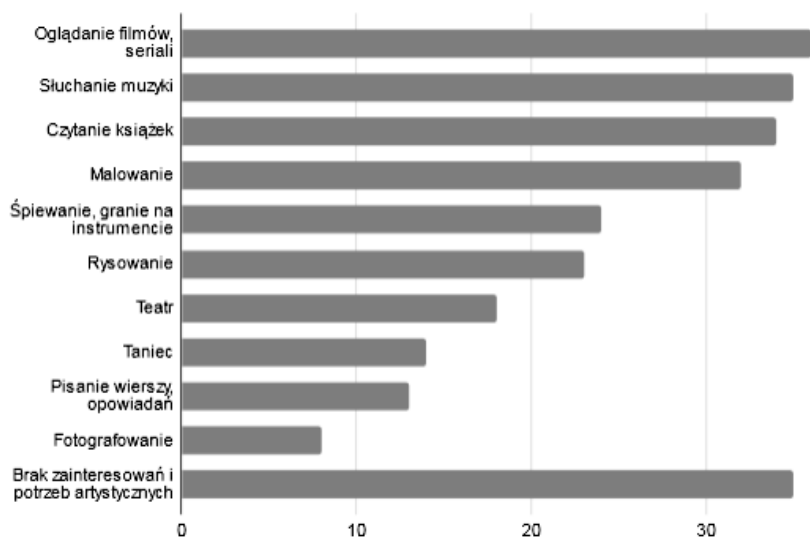
Nie planuję, nie mam czasu (student, średnie miasto, resocjalizacja z kryminologią).

Zdecydowana większość osób objętych badaniami nie dostrzega trudności w dostępie do instytucji kultury w naszym regionie. Pojawiają się pojedyncze odpowiedzi wskazujące pewne niedogodności: „drogie wstępy”, „brak czasu”.

Zauważono również zróżnicowane zainteresowania i potrzeby artystyczne studentek i studentów pierwszego roku Wydziału Nauk Społecznych UZ. Są to:

1. Oglądanie filmów, seriali – 36 (21,4%).
2. Słuchanie muzyki – 35 (20,8%).
3. Czytanie książek – 34 (20,2%).
4. Malowanie – 32 (19,0%).
5. Śpiewanie, granie na instrumencie – 24 (14,2%).
6. Rysowanie – 23 (13,7%).
7. Teatr – 18 (10,7%).
8. Taniec – 14 (8,3%).
9. Pisanie wierszy, opowiadań – 13 (7,7%).
10. Fotografowanie – 8 (4,8%).
11. Brak zainteresowań i potrzeb artystycznych – 35 (20,8%).

W tym przypadku również płeć oraz stałe miejsce zamieszkania nie różnicowały wyborów respondentów.

Wykres 2. Zainteresowania i potrzeby artystyczne studentek i studentów.

Źródło: badania własne.

Przykładowe odpowiedzi na pytanie o zainteresowania i potrzeby artystyczne:

Interesuję się malarstwem, rysunkiem, fotografią, szydełkowaniem, rzeźbą w drewnie, pisaniem wierszy, piosenek, opowiadań, czytam książki i artykuły naukowe o sile umysłu i magii świata (studentka, średnie miasto, animacja kultury i twórczej aktywności w sieci).

Interesuję się muzyką, literaturą i relacjami z ludźmi. Lubię koncerty, pisać własne teksty i czytać. Potrzebuję stałego dostępu do muzyki i dobrej lektury. Ostatnio polubiłem też teatr (student, średnie miasto, pedagogika opiekuńczo-wychowawcza i profilaktyka).

Moje zainteresowania to muzyka, filmy, gry, moda, książki, własne pisanie. Piszę książkę i chcę ją w przyszłości wydać (student, małe miasto, animacja kultury i twórczej aktywności w sieci).

Co piąta osoba nie deklaruje potrzeb artystycznych i nie rozwija swoich zainteresowań związanych z partycypacją w lokalnych wydarzeniach kulturalnych. Najprawdopodobniej tym młodym ludziom wystarcza kontakt ze sztuką za pośrednictwem mass mediów. Prawie połowa studentek i studentów chciałaby, aby odbywało się więcej koncertów muzycznych, niektórzy

chętnie braliby udział w warsztatach malarskich, zajęciach koła teatralnego, śpiewu, chóru lub grupy tanecznej. Kilka osób zgłosiło potrzebę wyjazdu do opery.

Uwagi końcowe

Młodzi ludzie sięgają po te rodzaje sztuki, które dostarczają im satysfakcji. Nie można nikogo zmusić, aby uczęszczał do takich instytucji, jak teatr, galeria, muzeum, filharmonia. Również w murach szkoły wyższej potrzebne jest tworzenie sytuacji motywacyjnych, które zachęcą studiujące osoby do kontaktów np. z literaturą piękną, klasyczną muzyką. Edukacja kulturalna wnosi ważny „wkład w dzieło humanizacji świata ciągle zagrożonego brutalną rywalizacją, walką, chaosem i różnymi innymi formami destrukcji” (Jankowski 2006, s. 9).

Warto także pamiętać, że podobne zainteresowania i gusty mogą wzmacniać więzi między ludźmi. Sztuka pomaga odczuć harmonię życia, łączyć wartości z różnych grup (w tym estetyczne i etyczne). Dzięki niej następuje wewnętrzna integracja osoby, integracja ze społeczeństwem, kulturą. W czasach nasilonych konfliktów, gdy ludzie nie umieją żyć w zgodzie, sztuka staje się jedną z płaszczyzn porozumienia, a dzieło artystyczne może być środkiem społecznej komunikacji.

Studenci Wydziału Nauk Społecznych wydają się być szczególnie predysponowani do partycypacji w kulturze. Warto tę hipotezę potwierdzić, organizując dalsze badania. Również mogą być interesujące wyniki badań podłużnych na tej samej próbie przeprowadzone po dwóch latach.

Literatura | References

- BERLEANT A. (2011), *Wrażliwość i zmysły. Estetyczna przemiana świata człowieka*, tłum. S. Stankiewicz, UNIVERSITAS, Kraków.
- HAJDUK E. (1984), *Aktywność kulturalna studentów WSP (próba ustalenia warunkowań)*, [w:] *Aktywność kulturalna studentów*, red. E. Hajduk, WSP, Zielona Góra.
- HAJDUK E. (1988), *Teoretyczne i metodologiczne założenia respektowane w badaniach uczestnictwa studentów w kulturze*, [w:] *Problemy badania i rozwijania aktywności kulturalnej studentów*, red. E. Hajduk, W. Sroczyński, Wydawnictwo WSP, Zielona Góra.
- JANKOWSKI D. (2006), *Pedagogika kultury, studia i koncepcja*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.

-
- KARGUL J. (2012), *Upowszechnianie, animacja, komercjalizacja kultury*, PWN, Warszawa.
- KARGUL J., SŁOWIŃSKA S., GANCARZ M. (2004), *Z prądem i pod prąd. Lubuskie instytucje kultury w nowym łańdźie społecznym*, Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra.
- KLIMKOWSKA K. (2010), *Funkcjonowanie społeczne młodzieży akademickiej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- OKOŃ W. (2001), *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- PASTERNAK-KOBYŁECKA E. (2020), *Edukacja aksjologiczna dziecka w środowiskach wychowawczych. Współczesne problemy*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- WNUK-LIPIŃSKA E. (1981), *Uczestnictwo studentów w kulturze*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- ZIELIŃSKA M. (1999), *Studenci Zielonogórcy u progu XXI wieku. Ustalenia i interpretacje*, [w:] *Studenci zielonogórcy u progu XXI wieku*, red. M. Zielińska, LTN, Zielona Góra.